

JOSEF ŠMAJS

HODNOTA A PROMĚNY LIDSKÉ PRÁCE

Jak se zdá, zasáhne rozšiřování automatizace většinu oblastí společenské dělby práce — průmysl, stavebnictví, zemědělství, dopravu, obchod, administrativu, služby — i privátní sféru člověka. To implikuje otázky: Co bude s původní lidskou prací? Zůstane práce základní lidskou aktivitou? Přemění se skutečně v první životní potřebu člověka? Bude i nadále podstatou způsobu života a nutnou, ničím nenahraditelnou podmínkou lidského kulturního rozvoje? Jak se změní délka, struktura a hodnota práce v budoucnosti? Co se stane s vysokou společenskou hodnotou živé lidské práce, až se ještě výrazněji prosadí započaté technologické přeměny směřující k všeobecnému nahrazování živé práce činností technických systémů? Kde a kdy dojde k výraznějšímu uvolňování člověka z přímé účasti v pracovním cyklu? Nebude přitom docházet i k vážným problémům v oblasti fyzické a psychické rovnováhy člověka, v jeho orientaci hodnotové a morální? Jakým způsobem se v rozvoji produktivních, sociálně politických a kulturních aktivit lidstva projeví relativně dlouhá doba koexistence a boje dvou protikladných společenských soustav? Jaké společenské a antropologické problémy skrývá perspektiva koexistence všech tří základních historických typů technického pokroku — instrumentalizace, mechanizace, automatizace?

Na tyto a podobné otázky není ovšem snadné odpovídat. Částečným, i když nepřímým řešením výše naznačené problematiky může být ovšem hlubší pochopení podstaty a minulých i současných aspektů lidské práce, důkladnější poznání její sociální, kulturní a antropologické funkce při utváření socialistického způsobu života.

Etologické výzkumy ukazují, že původní příroda sice primitivního člověka náležitě biologicky vybavila pro pozdější kulturní vývoj, avšak že ten byl již nutně výsledkem specificky lidské aktivity. Právě B. Engels přesvědčivě dokázal, že lidská práce sehrála rozhodující úlohu při „polidštění opice“. Vytvořila a stále ještě vytváří sociálně nehotového člověka, který jako zvláštní biologický druh nebyl výrazněji adaptován k žádnému specifickému typu přírodního prostředí. Vedle univerzální schopnosti *adaptovat se* získal od přírody (patrně také příznivou geno-

vou mutací) soubor předpokladů pro aktivitu a tvorbu — schopnost i touhu přetvářet a měnit vnější skutečnost. Získal a v pozdějším kulturním vývoji dále rozvinul vlastnost diferencovat, rozšiřovat a kultivovat své potřeby, schopnost jednat, využívat vnější přírodní síly — *adaptovat si*. Neměli bychom tedy zapomínat, že práce a používání nástrojů, společenský styk a spolu s ním i veškerá lidská kultura byly již na samém počátku umožněny příznivou biologickou konstitucí i dostatečnou morfologickou a fyziologickou stabilitou živočišného druhu homo sapiens. Také další společenský pokrok je objektivně podmíněn nejen bezchybnou reprodukcí tohoto pevného biologického skeletu současného člověka, nýbrž i reprodukcí stálého vnějšího rámce kulturních dějin, jímž je relativně ustálená rovnováha vesmírné i pozemské přírody vcelku, reprodukcí se bez výraznějších změn přibližně od poslední doby ledové.

Pokud člověk spotřeboval téměř všechn svůj čas na zajištění podmínek prosté biologické reprodukce (na sběr potravy, lov a na výrobu jednoduchých předmětů a zbraní), byla primitivní lidská práce, vykonávaná nejprve nikoli pro směnu, nýbrž pro vlastní potřebu individua a rodu, zcela nepochybně rozhodující oblastí jeho pomalého kulturního vývoje. Soudíme však, že i dnes, kdy je člověk začleněn do složité společenské dělby práce, v jejímž rámci již fakticky nemůže pracovat pro sebe, a kdy jeho pracovní doba je nadto relativně krátká, takže i oblast využívání výsledků společenského bohatství, výchova, vzdělání, společenské instituce a další sociálně kulturní faktory mohou participovat na lidském rozvoji, zůstává práce dominantní formou veškeré lidské aktivity, základní determinantou individuálního a společenského života.

Pro každou společenskoekonomickou formaci platí, že všechno to, co neposkytuje přímo příroda, musí být vyrobeno umělou produktivní činností, získáno prací. Právě v tomto smyslu je výroba a transformace přírodních předmětů a věcí určených pro společenský život i pro konečnou osobní spotřebu trvalým předpokladem kulturních dějin. Produkce hmotných a kulturních statků, přiměřených historicky proměnlivým potřebám člověka, je ovšem i nezbytnou podmínkou diferenciací, proměny a rozšiřování lidských potřeb, podmínkou jejich zušlechťování, humanizace a kultivace. Bez existence bohaté materiální a duchovní kultury právě tak jako bez existence příznivých sociálně ekonomických podmínek a faktorů subjektivního charakteru si nelze představit všestranný lidský rozvoj.

Práce tedy není pouze jedním ze zdrojů společenského bohatství, není jen tvůrcem a měřítkem ekonomických hodnot. Má vysokou společenskou a antropologickou hodnotu i sama o sobě. Zlidštuje svět i člověka, vytváří kulturu. Práce, zejména práce bezprostředně produktivní, humanizuje původní přírodu a zpředměťuje v ní lidská měřítká, hodnoty a cíle. Proto konečnou vytváří dějiny i jejich rozhodující subjektivní sílu — historického člověka. Teprve prací člověk předává část svých přirozených potencií technice, která potom substituuje, odlehčuje a kompenzuje lidské schopnosti a funkce. Teprve prostřednictvím práce, která již nesmí být nikdy přerušena, může žít člověk nejen v přírodě, ale i ve společnosti, ve světě svých vlastních výtvorů, vztahů, institucí a hodnot. Prací se člověk jako jediný tvor biosféry stal faktorem vlastní evoluce.

Humanizující účinek práce, vyjádříme-li to velmi schematicky, se tedy projevuje ve dvou spolu souvisejících oblastech: 1. uplatňuje se přímo, v procesu práce samé, ve sféře přímého či zprostředkovaného vytváření společenského bohatství, služeb, hodnot a statků; 2. uplatňuje se nepřímo, v procesu společenského kulturního života individua, ve sféře oběhu, užívání a spotřeby statků.

V naší úvaze vycházíme z předpokladu, který potvrzují celé dosavadní dějiny lidstva, že první způsob formování člověka prací je hlubší, komplexnější a trvalejší. Práce (není důležité, zda jde o práci převážně fyzickou, či o práci převážně duševní, o práci bezprostředně produktivní, či o práci produktivní velmi zprostředkovaně) klade jedinečné požadavky — kategorické, leč kultivující — na lidské schopnosti, na kvalifikaci a kompetenci člověka, na jeho světonázorový postoj, na morální a volní kvality jeho osobnosti. Zkušenost i výzkumy potvrzují, že technologický a sociální charakter lidské práce, její povaha a atmosféra nutně přesahují pracovní oblast. Ukazuje se, že nároky, požadavky a duch práce poznávají a formují člověka jako osobnost, že v něm zvláštním způsobem sedimentují, že determinují i obsah a způsob jeho prožívání volného času, jeho celkový vztah k životu. Ovlivňují tedy i ty jeho aktivity, jimiž realizuje spotřebu, odpočinek, vzdělávání a další mimo-pracovní rozvoj. Vždyť i celá oblast užívání výsledků společenského a přírodního bohatství, které rovněž definuje a tvoří kulturu, je v principu závislá právě na sociálně ekonomických podmínkách práce. Svobodná, člověku přiměřená práce také nejsilněji motivuje k aktivitě a tvorbě. Připoutává ke spoluúčasti na řešení všech závažných společenských problémů. Práce, a to částečně i práce nesvobodná, odcizená a vykořisťovaná, práce jednotvárná a technologicky rozdrobená, je současně nejvhodnějším prostorem pro spolupráci, vzájemné poznávání a ovlivňování individuí, prostorem pro neformální mezilidské vztahy a nejhlubší lidská přátelství. Ve sféře práce vyrůstalo uvědomění, organizovanost, solidarita a internacionalismus dělnické třídy, utvářelo se tu její sociálně politické a morální vyzrání i étos práce a pracovního hrdinství.

Nezastupitelný význam práce a jejího pozitivního působení na všechny ostatní lidské aktivity včetně vztahu člověka k přírodě a kultuře vyplývá dále i z toho, že vedle bezprostřední spolupráce v rámci pracovního kolektivu je každá produktivní, a částečně i ostatní společensky užitečná práce také formou a způsobem spolupráce (jednoty součinnosti a konfliktu): 1. s původní přírodou a neorientovanými přírodními silami; 2. s technikou a vědou, tedy se silami původně přírodními, ovládnutými, umocněnými a orientovanými člověkem; 3. s ostatními společenskými silami — orientovanými i slepými. Proto je pracovní aktivita člověka důležitým spojujícím článkem mezi starým, tj. původním prostředím — přírodou, na niž je člověk i dnes dobře adaptován, a mezi prostředím umělým — kulturou, na niž, jak se zdá, se adaptuje teprve postupně, s jistým zpožděním a s jistými problémy. Rostoucí obliba manuálních aktivit ve volném čase, různé formy domácího kutilství, jejichž cílem je vedle radosti z práce vytváření věcí pro osobní potřebu a potěšení, a konečně i hromadné víkendové úniky za přírodou spojené s turistikou

či s jednoduchou instrumentální prací signalizují porušení i trvalou potřebu důvěrného kontaktu člověka a jeho ruky s původní přírodní předmětností, s nástroji, látkami a materiály v čisté naturální formě.

Lidská práce (produktivní, sociálně politická i obecně kulturní) je ovšem nejen faktorem trvalé, objektivně nutné přeměny „první“ a „druhé“ přírody člověka. Je současně lidsky důstojným způsobem života v obou těchto spolu souvisejících oblastech — v přírodně historickém prostředí dějin. Proto také socialistická společnost, přestože rozšiřuje oblast volného času a záměrně vytváří příznivé podmínky pro lidský rozvoj i mimo pracovní sféru, musí si být plně vědoma toho, že především práce, a teprve potom všechny ostatní lidské aktivity mohou poskytovat vědomí naplněného života, pocit sounáležitosti člověka s přírodou a kulturou, ničím nenahraditelnou jistotu a důvěru člověka ve vlastní schopnosti a síly. Právě objektivně nutná činnost v rámci společenské dělby práce, subjektivně pocíťovaná nejen jako základní potřeba společnosti, nýbrž i jako první životní potřeba individua, může být faktorem fyzické a psychické rovnováhy, bez níž nelze dlouho smysluplně a autenticky žít. Může být optimálním způsobem lidské seberealizace, neboť je s to evokovat pocit společenské užitečnosti i osobního životního uspokojení. Patrně žádným jiným druhem aktivity, tedy ani činností pro vlastní potěšení ve volném čase, nenavazuje člověk tak silné pouto s přírodou, lidmi a kulturou.

I když zvýrazňujeme pozitivní význam práce pro člověka a lidskou kulturu, nesmíme nevidět skutečnost, že za jistých okolností práce člověku a společnosti škodí. Nemáme tím na mysli pouze její kapitalistické vykořisťování a odcizení. Připomínáme, že i v socialistické společnosti dosud existují některé činnosti a oblasti práce, které se vyznačují nevhodnou technologickou strukturou, lidskému zdraví škodlivým prostředím, nízkou úrovní a kulturou práce. Setkáváme se ještě s nepřiměřenou pracovní intenzitou, s extrémně vysokou pracovní tenzí, s biologicky škodlivými účinky stresů a zbytečných pracovních konfliktů i s nežádoucími důsledky vysoké a tíživé odpovědnosti. Setkáváme se dosud u některých kolektivů, podniků, institucí atp. s nedoceňováním určitých druhů práce, někdy i s úplným nezájmem o jejich vnitřní problémy a možnosti dalšího rozvoje nebo i nezájmem o lidskou iniciativu vůbec. Z denního tisku známe všichni dost příkladů, jak drobná zlepšení a vynálezy, za nimiž je skryta opravdová tvůrčí práce a poctivé úsilí lidí, marně hledají — navzdory své společenské prospěšnosti — cestu svého uplatnění — výrobce, a tím i spotřebitele.

Avšak ještě jedna okolnost je v této souvislosti významná. Lidská práce, zejména produktivní práce abiotická (tj. řemeslná a průmyslová), je svou podstatou umělou aktivitou člověkem ovládnutých a řízených přírodních sil. Je užitečnou, oprávněnou a smysluplnou aktivitou pouze z hlediska kulturního vývoje člověka. Proto je nutné velkou neznámou jak pro původní přírodní prostředí, jež konstituovalo a dosud bezchybně reprodukuje biologickou strukturu současného člověka, tak pro člověka samého, který, jak se zdá, se může i dnes nejlépe adaptovat a rozvíjet jen v takových komplexních kulturních podmínkách, které v širokém rozsahu zachovávají a podporují spontánní reprodukci neredukované původní přírody.

Vysoká produktivita práce, podmínka a předpoklad úplného vítězství sociálně spravedlivé společnosti ve světovém měřítku, může tedy společnost a člověka také vážně ohrožovat. Vždyť mohutné síly techniky a vědy, které dnes společnost využívá k produktivním účelům, jsou silami původně přírodními; jsou pouze vytrženy z přírodního kontextu, jsou ovládnuty a přinuceny k dočasné práci pro záměry člověka. Objektivní logika vědeckotechnického pokroku, jehož orientace na bezohlednou exploataci přírodních zdrojů se zrodila v kontextu dravých buržoazních poměrů, byla zatím taková, že tento pokrok vedl ke stále vyšší produktivitě práce. Posiloval tedy člověka, společnost a její ekonomicky a politicky vládnoucí třídu, avšak pouze za cenu, že současně a nutně oslaboval, vyčerpával a redukoval přírodu. Neřízené vykořisťování a ničení přírodního bohatství, energii, surovin a zdrojů (spojené se zkázou jen jednou daných přírodních systémů a forem organického života), jehož jsme svědky zejména v technicky vyspělých zemích kapitalistické části světa, zmírnily sice některé sociální problémy (hlad, bídu, špatné bydlení atp.), avšak z velké části znovu na úkor společnosti a člověka: byla porušena ustálená přírodní rovnováha v globálním měřítku, a tím fakticky zpochybněn zamlčený elementární předpoklad, že existuje jednou provždy daný objektivní rámec lidského úsilí o pokrok humanity a kultury.

Pro současnou krizi buržoazního myšlení je příznačné, že ani teoretickými prostředky není s to řešit problémy, které přináší reálný vývoj práce v podmínkách státně mnopolistického kapitalismu. Část buržoazních teoretiků postupně rezignuje na původní očekávání, že automatizace, zkracování pracovní doby, intelektualizace práce i dokonalejší saturace potřeb přinesou pracujícím vyšší pocit uspokojení v práci i ve volném čase. Sociální realita sama vyvrátila jejich nesprávnou premisu, že je i bez socialistické revoluce možné změnit obsah způsobu života lidových mas. Vztah práce a způsobu života má totiž v současné společnosti svou závaznou vnitřní logiku: nepřináší-li oblast práce pocit svobody, sebe-realizace, rovnováhy a společenského uplatnění, nemůže jej přinést ani mimopracovní oblast, ani spotřeba, odpočinek, zábava a volný čas. Práce, přestože obsahuje prvky přinucení, kázně a podřízení se nutnosti, není (ani jako tzv. práce společensky nutná) pouze sférou nutnosti, není to jen daň, kterou člověk musí podle názoru některých buržoazních autorů platit, aby potom, po práci, mohl již zcela svobodně žít.

Marxistická teorie si ovšem plně uvědomuje složitost a obtížnost praktického řešení své obecně správné zásady, že skutečnou podstatou socialistického způsobu života a jeho smyslem je koneckonců právě lidská svobodná práce. Uvědomuje si, že kvalitativní přeměna jejího obsahu v celospolečenském měřítku, která má zásadní význam pro budoucnost socialistické společnosti, je mnohem komplikovanějším společenským úkolem než revoluční převrat buržoazních podmínek rozdělení a užívání výsledků společenského bohatství.

Zkušenosti z budování socialistické společnosti ukazují, že po jistou dobu bude velmi obtížné zajistit přiměřené podmínky pro svobodnou tvůrčí práci společenské většiny. Vždyť skutečné osvobození společensky nutné práce souvisí nejen s odstraněním soukromého vlastnictví výrobních prostředků a s nastolením sociálně spravedlivých společenských

vztahů, nýbrž i s hlubokou reorganizací jejího technologického, organizačního a sociálně kulturního obsahu. Nepochybně souvisí i s novým vnitřním vztahem člověka k práci, s přeměnou práce v základní lidskou potřebu.

Složitý a rozporný proces postupného osvobozování společensky nutné práce předpokládá, že její charakter a obsah nebude již podřizován pouze abstraktně chápané produktivitě. Nebude tedy podřizován požadavkům stále účinnější výrobní techniky, požadavkům výkonu a maximální produkce (rozšířené reprodukce) živelně se rozšiřujícího světa věcí, nýbrž i právě tak závazným požadavkům a potřebám optimálního rozvoje společnosti, přírody a člověka.

Tato historicky nutná přestavba obsahu a podmínek lidské práce, s níž se již u nás započalo, však kromě jiného předpokládá další rozvoj, rozšíření a kvalitativní proměnu charakteru i sociální role vědy. Je všeobecně známým faktem, že novověká věda, reprezentovaná rychle se rozvíjejícími vědami přírodními, se již v průmyslové revoluci stávala důležitou výrobní silou. Zpředměťovala se v mechanické technice a technologii, odcizovala se pracujícímu člověku, radikalizovala sociální problémy, a jak se později ukázalo, i vztah společnosti k přírodě. Přeměnit vědu z agresivní a člověku odcizené výrobní síly v sílu obecně kulturní, jednostranně orientovaný vědeckotechnický pokrok v celkový pokrok humanitní a společenský, může, však patrně nikoli bez potíží a vážných problémů, pouze celosvětová beztržní společnost.

V rámci tohoto nesmírně složitého a dlouhodobého úkolu, jehož plnění předpokládá již dnes mnohem víc než prostou změnu původní vědecké orientace (předpokládá např. i rychlejší rozvoj v určitých oblastech teoretické dělby práce — ve vědách biologických a společenských —, předpokládá změny v žebříčku společenských a kulturních hodnot, změny ve struktuře lidské motivace a koneckonců i ve způsobu života) musí přírodní i společenské vědy mnohem výrazněji zasahovat také v netradičních oblastech své aplikace: ve sféře humanizace podmínek práce, v oblasti užívání výsledků společenského a přírodního bohatství i v oblasti vzdělávání, výchovy a kulturního rozvoje lidí. Očekáváme, že budou participovat na náplni, organizaci a kultuře práce, že se budou podílet na pozitivních změnách pracovní motivace, na vytváření optimální pracovní atmosféry, na stanovení biologicky vhodných režimů lidských činností i na výběru a složení pracovních kolektivů. Tradiční orientace vědy na techniku a produktivitu práce, jejímž vedlejším doplňkem je dnes i rozvoj techniky kulturní a privátní (vybavení domácností, doprava, sport, turistika, kutilství atp.), se musí v blízké budoucnosti rozšířit o patrně nejzávažnější úkol společnosti: o úkol optimalizovat podmínky práce a života vzhledem ke každému individuu, vzhledem k přírodě a kultuře.

Osvobozená tvůrčí práce, náročná, namáhavá, avšak přiměřená lidským schopnostem, úzce koreluje s pojmem svoboda. Předpokládá svobodu — společenskou i technologickou — a rozšiřuje ji a naplňuje konkrétním obsahem. Vždyť lidská svoboda není nezávislost a libovůle, nýbrž, velmi zjednodušeně řečeno, možnost uplatnit, rozvinout a snad i smysluplně amortizovat lidské bytostné síly. Je to možnost jednat a tvořit, bourat a stavět, příležitost konfrontovat se a riskovat. Je to schopnost a mož-

nost jednat nejen podle zákonů přírody, nýbrž i podle zákonů člověka — zákonů účelnosti a krásy.

Snad každá svobodná a tvůrčí práce je současně i mimořádně obtížná, provázená překážkami a problémy, nezdary a porážkami. Ne vždy se setkává s pochopením a doceněním spolupracovníků, kolektivů, institucí, společnosti i rodiny. Vedle fyziologické únavy však přináší i jedinečné uspokojení, hluboké emocionální a estetické prožitky, pocit důstojné seberealizace a sebezpotvrzení, který kompenzuje a bohatě předčí pocit únavy a ztráty sil. Její pozitivní účinek na lidský rozvoj je nerosrovnatelně vyšší a blahodárnější než účinek zahálky, nesmyslného konzumu či nenáročné a málo společensky prospěšné činnosti.

Na závěr naší volné úvahy o hodnotě a proměnách práce chceme ještě jednou výslovně zdůraznit, že socialistický společenský řád neusiluje o vytvoření společnosti bez práce, společnosti volného času, ani o podstatné omezení lidské účasti ve sféře společensky nutné práce. V teorii i praxi socialistické společenské přestavby naopak záměrně počítáme s blahodárnými účinky práce nejen na celospolečenský, nýbrž i na individuální lidský život a rozvoj. Poučení teorií i praktickými zkušenostmi víme, že těžiště lidského života nemůže ležet mimo pracovní sféru, ve volném čase, v plochém konzumu a hromadění věcí. Víme, že nutně spočívá ve svobodné, společensky prospěšné a pro člověka optimální práci. Jsme si však vědomi i toho, že vytvoření podmínek pro práci přiměřenou každému člověku je zatím, i přes pozoruhodné úspěchy na cestě socialistického budování, spíše program a cíl než existující skutečnost.

